

i wymagałoby dalszych, żmudnych poszukiwań, uczyniłoby jednakowoż recenzowane dzieło pełniejszym.

Dużą wartość uzupełniającą mają zamieszczone w książce tabele, a korzystanie z niej ułatwiają znajdujące się na końcu indeksy — osobowy i miejscowości. Pewnym mankamentem jest natomiast brak spisu tabel i bibliografii.

Reasumując pragnę stwierdzić, iż ukazanie się książki W. Molika jest z całą pewnością wydarzeniem naukowym. Autorowi udało się bowiem dowieść, że studia to nie tylko zdobywanie wiedzy, ale także ważny etap w kształtowaniu się osobowości młodych ludzi. W przypadku wielu Polaków pobierających nauki w niemieckich uniwersytetach był to okres budzenia się lub dojrzenia świadomości narodowej i wdrażania się do pracy społecznej. Poza tym studia spełniały również rolę integrującą przybyszów ze wszystkich trzech zaborów. Tak więc otrzymaliśmy publikację, którą polecam wszystkim historykom podejmującym badania nad peregrynacjami akademickimi Polaków. Ze względu na przystępny język i żywą narrację może ona być adresowana nie tylko do profesjonalistów, lecz również do szerszego grona czytelniczego.

Krzysztof Makowski

MARIA NOWAK-KIEŁBIKOWA: *Polska—Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923 - 1937*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989, 588 ss.

Problematyka stosunków polsko-brytyjskich w okresie dwudziestolecia międzywojennego, i to tak w aspekcie relacji bilateralnych, jak i międzynarodowych, jest w historiografii polskiej poruszana jedynie sporadycznie. Pisali na ten temat np. M. Nurek czy też H. Jacewicz, jednak dokładniej okres 1918 - 1939 ukazał jedynie M. Baumgart (*Wielka Brytania a odrodzona Polska 1918 - 1939*, Szczecin 1985). Omawiana poniżej książka M. Nowak-Kiełbikowej jest drugą z jej prac przedstawiających w sposób staranny i poparty materiałami archiwalnymi pełny obraz relacji politycznych (po części i gospodarczych) między Polską a Wielką Brytanią. Pierwsza monografia nosiła tytuł *Polska—Wielka Brytania w latach 1918 - 1923. Kształtowanie się stosunków politycznych*, a ukazała się w 1975 r.

Jednoznaczna ocena niniejszej pozycji jest trudna, gdyż również jej temat, a więc stosunki polsko-brytyjskie w okresie 1923 - 1937, do najłatwiejszych nie należały (dotyczy to szczególnie interesów strony polskiej). Autorka podzieliła swą monografię na 8 rozdziałów z wyraźnymi ramami czasowymi. Stara się przedstawić w nich możliwie pełną gamę relacji polsko-brytyjskich. W sposób zdecydowany dominują sprawy polityczne: stosunek obu państw do Niemiec, do wydarzeń w ZSRR, do W. M. Gdańska itp. Dostrzegalne jest jednak to, iż autorka w sposób dość jednostronny prezentuje omawiane wydarzenia — dominuje ujęcie „probrytyjskie” polegające przede wszystkim na naświetlaniu stanowiska Londynu w danej sprawie. Stanowisko rządu polskiego (nawet w tak istotnej dla Polski sprawie jak W. M. Gdańsk) ukazane zostaje często w sposób zbyt marginalny, sygnałowy wręcz. Również dobór materiałów archiwalnych i innych cytatów świadczy o zdecydowanym niedowartościowaniu przez autorkę opinii rządu polskiego, co może sprawić wrażenie pewnej bierności Polski w wielu sprawach, a nawet prowadzenia

przez Warszawę polityki w pełni zależnej od woli Londynu — a tak przecież nie było.

M. Nowak-Kiełbikowa bazuje na doskonałych źródłach. Są to głównie materiały proveniencji brytyjskiej (archiwa *Foreign Office*). Nie brak też relacji dyplomatów, fragmentów wspomnień czy też prywatnej korespondencji. Staranny i adekwatny do toku wykładu ich dobór umożliwi czytelnikowi zapoznanie się nie tylko z suchymi faktami, lecz także z opiniami — często nieoficjalnymi — na temat ich znaczenia czy następstw. Szkoda jedynie, iż w niepełny sposób wykorzystana autorką materiały i archiwalia polskie, co może potęgować zarzut „probrytyjskiego” podejścia do licznych przejawów stosunków dwu- i wielostronnych w okresie 1923 - 1937. Za poważne niedociągnięcia uznać należy fakt, iż nie we wszystkich przykładach cytowanych źródeł lub opinii innych autorów M. Nowak-Kiełbikowa podaje skąd je zaczerpnęła. Dotyczy to w wielu przypadkach informacji czy uwag bardzo interesujących i ważnych.

Uwagę zwraca staranność i drobiazgowość autorki przy opisywaniu każdego z poruszanych problemów. Stara się zawsze odnaleźć odpowiedni materiał źródłowy i ukazać w miarę szeroki wachlarz opinii i wniosków wypływających np. z rozmów na szczeblu ministerialnym. Jest to ważna cecha omawianej publikacji, choć można czasami odnieść wrażenie, iż autorka gubi się w narzuconym sobie sposobie postępowania z faktem i źródłem. Stara się wybronić, co sprawia wrażenie niedokończenia omawiania czy podsumowania danego zjawiska czy wydarzenia (np. sprawa W. M. Gdańska i jej wpływ na stosunki między Polską, Wielką Brytanią i Niemcami z drugiej strony).

Całokształt wzajemnych relacji polsko-brytyjskich M. Nowak-Kiełbikowa starała się ukazać na tle międzynarodowych zabiegów o utrzymanie pokoju i bezpieczeństwa w Europie. Jest to problematyka bardzo szeroka i z konieczności autorka musiała skupić się na pewnych, wybranych zjawiskach lub dokumentach związanych z problematyką bezpieczeństwa międzynarodowego. Lata 1923-1937 obejmują cały szereg umów, porozumień czy dokumentów poświęconych sprawom pokoju i rozbrojenia. Autorka przedstawia więc rozmowy wokół protokołu genewskiego, protokołu Litwinowa czy też paktu Brianda-Kellogga. Niestety — również i w tym przypadku wyraźnie dostrzegalny jest „anglocentryzm” w przedstawianiu dyplomatycznych zmaganiach wokół wielu międzynarodowych aktów i porozumień. W wielu przypadkach jest to być może usprawiedliwione większym znaczeniem europejskim i światowym Zjednoczonego Królestwa — stąd więc logiczne jest większe zaangażowanie (i wpływ) Londynu. Są jednakowoż tematy, przy których właściwsze by było — jak sądzę — ukazanie przede wszystkim stanowiska Warszawy i dopiero w tym kontekście — przedstawienie poczynań dyplomacji brytyjskiej. Dotyczy to głównie Locarno — stosunek Polski do tej konferencji i jej wyników oraz oddźwięk wysiłków dyplomacji polskiej w Wielkiej Brytanii zmierzających do większego zainteresowania Brytyjczyków narastającym zagrożeniem Polski przez Niemcy nie zostały przez autorkę przedstawione z należytą uwagą.

Ogólnie stwierdzić trzeba, iż właśnie problematyka bezpieczeństwa europejskiego — pomyślana przecież jako główny element omawianej pozycji — zbyt często ulega rozmyciu, zagmatwaniu przez zbyt obszerne przedstawianie okoliczności zawarcia danego porozumienia przy (w wielu przypadkach) wręcz sygnałnym ukazaniu założeń i postanowień w nim zawartych. Dotyczy to np. paktu Brianda-Kellogga czy też Paktu Czterech.

Praca M. Nowak-Kiełbikowej jest bardzo wartościowa, w szeroki i ugruntowany źródłowo sposób przedstawiająca całokształt stosunków polsko-brytyjskich

w kontekście zmagają o bezpieczeństwo w Europie. Oczywiście — skomplikowane i duża rozległość tematu nie pozwalają na jego pełne (mimo znacznych rozmiarów publikacji) naświetlenie. Książka jest napisana w sposób fachowy, takimż językiem i zakłada wysoki poziom wiedzy specjalistycznej u czytelnika. Dlatego zawężony został krąg odbiorców. Jednakże *Polska—Wielka Brytania w dobie...*, mimo wielu zalet prowokuje wręcz do uwag krytycznych. Dotyczą one wszystkich stron publikacji (strona techniczna, podział rozdziałów, wnioski i konkluzje autorki). Najistotniejszą z nich może być ta, iż autorka zasadniczo nie postawiła w swej publikacji żadnej tezy. A tez tych, choćby związanych z kwestią rozbrojenia czy bezpieczeństwa, mogłoby być wiele.

Także jeśli chodzi o pewne informacje czy wnioski autorki, to można pokusić się o polemikę. Czyż można zgodzić się z jednoznacznym stwierdzeniem, iż cała *Reichswehra* była tradycyjnie „prorosyjska” (s. 429) lub też, że działalność *The Union British Fasciste* sir O. Mosleya definitywnie zakończyła się w 1934 r. (s. 352)? Błędem jest natomiast stwierdzenie, iż na mocy brytyjsko-niemieckiego traktatu morskiego III Rzeszy zezwolono na posiadanie „35% ogólnego tonażu floty wojennej państw *Commonwealthu*” (s. 463). Stwarza to wrażenie istnienia jednej marynarki wojennej dla całego Imperium Brytyjskiego, gdy tymczasem takowa nie istniała — każde niepodległe państwo wchodzące w skład Wspólnoty dysponowało własnymi siłami morskimi. Owe 35% dotyczyło natomiast jedynie *Royal Navy*, a więc brytyjskiej marynarki.

Jak już stwierdziłem, praca M. Nowak-Kiełbikowej jest dobrą monografią prezentującą w miarę obszernie relacje brytyjsko-polskie i ogólnoeuropejskie starania o utrzymanie pokoju w okresie 1923 - 1937. Powyższe uwagi krytyczne nie podważają znacznych wartości naukowo-popularyzatorskich omawianej pozycji. Wręcz przeciwnie — mają często podkreślać złożoność problemu i wskazywać ogrom pracy włożonej przez Marię Nowak-Kiełbikową.

I choć monografii *Polska—Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923 - 1937* nie można uznać za pracę doskonałą, to jest to jednak znaczące osiągnięcie polskiej historiografii i bez wątpienia zasługuje na uwagę. Jednakże przede wszystkim jest ona przeznaczona dla wąskiego grona specjalistów, gdyż dla laika jest to pozycja zapewne zbyt fachowa. Mimo tego każdy, kto interesuje się tematyką bezpieczeństwa międzynarodowego czy stosunkami polsko-brytyjskimi powinien z omawianą publikacją koniecznie się zapoznać.

Wiesław Maćkowiak

WILLIAM E. BUTLER (ed.): *The Non-Use of Force in International Law*.
Martinus Nijhoff Publishers. Dordrecht 1989, 250 ss.

W maju 1988 r. odbyło się w Moskwie sympozjum brytyjsko-radzieckie, poświęcone problematyce użycia siły (a właściwie zakazu jej użycia) we współczesnym prawie międzynarodowym. Referaty wygłoszone na tym właśnie sympozjum zostały zamieszczone w tomie opublikowanym przez znane wydawnictwo holenderskie *Nijhoff*. Zgrupowano je w czterech rozdziałach, dotyczących zasady wyrzeczenia się siły w stosunkach międzynarodowych, roli instytucji międzynarodowych w formułowaniu i realizacji tego zakazu, samoobrony w prawie międzynarodowym oraz przymusu ekonomicznego. Podział ten nie jest jednakże ścisły.